

en de geschiedenis doet nauwelijks meer mee. Onze geschiedenis is de onthulling van een ontologische werkelijkheid, namelijk een wereld die het lichaam van God is. Ik begrijp dat de auteur het als zijn missie beschouwt de mensen de universaliteit van God onder ogen te brengen. Daartoe werkt hij in het eerste boek de gedachte van de kosmische Christus uit. God is niet een satelliet die ver weg zijn rondjes om de aarde draait, maar is zijn schepping nabij en manifesteert zijn macht en kracht op allerlei manier. Rohr spreekt evenwel niet in termen van nabijheid, laat staan in termen van nabij komen. Het is veeleer een vorm van identiteitstheologie die – natuurlijk met de beste bedoelingen – op een lezerspubliek wordt losgelaten dat verlangt naar Gods aanwezigheid. Dat laatste verlangen deel ik, maar niet op deze manier. Het woord incarnatie wordt van zijn specifieke aan Christus gerelateerde betekenis beroofd en zover opgerekt dat alles er inpast. Dat God nog niet aan het eind van het verhaal is en een gevecht heeft te voeren met ons, met tegenkrachten, blijft onvermeld. Nee, alles is liefde.

Over de tweede bundel, waarin de gedachte van de perichorese centraal staat en die van oudere datum is, hoeft na het voorgaande niet veel meer gezegd te worden. Ook in dit boek krijgt de traditie ervan langs omdat ze al te lang haar godsbegrip vormgaf met behulp van de aristotelische substantiemetafysica. De leer van de perichorese maakt het mogelijk de triniteit te beschouwen als een beweging van de drie personen, waarbij relationaliteit en dynamische beweging de constituenten zijn. Rohr probeert de praktische betekenis van dit relationele godsbegrip aan zijn lezers duidelijk te maken, maar ook hier geldt weer: hij doet dat op een zo platte en liefdeloze manier dat het mij tegen de borst stuit en ik mij afvraag wat de Nederlandse uitgever hiermee voor ogen heeft gehad.

Kees van der Kooi

Wessel Stoker, *God opnieuw verbeeld. Een theologische kunstbeschouwing*, Almere: Parthenon, 2019, 344 pp., € 29,50, ISBN 9789079578962

God en kunst hebben met elkaar te maken, maar hoe? Na het werk van G. van der Leeuw in de middelste decennia van de vorige eeuw is dit werk te beschouwen als een nieuw Nederlands standaardwerk, waarin de verbinding van religie en kunst wordt onderzocht en positief bepaald. Daarmee krijgt het boek een kritische ondertoon. Het vraagt aandacht voor een relatie die men in hedendaagse musea nauwelijks vindt. Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel onderzoekt de auteur de kunsttheorieën van Belting en Nancy: een verwijzing naar God is onmogelijk en daarmee is religieuze kunst doodverklaard. Mede in aansluiting bij Jean Luc Marion komt S. tot de tegenovergestelde opvatting dat het beeld wel degelijk een rijkdom kan bevatten die overweldigend is en kan inbreken. Het verwijt aan de moderne kunst (Picasso) is dat deze teveel een constructie van de maker is en te weinig openstaat voor het overstromende en geheimvolle dat de werkelijkheid schenkt. In het tweede deel werkt S. zijn these uit en analyseert een reeks van kunstwerken onder het perspectief van God de Schepper, Christus als lijdende verlosser en de Geest als macht van voltooiing en schoonheid. Kortom, hij volgt een trinitarische structuur, waarbij triniteit niet staat voor speculatieve abstractie, maar juist verwijst naar de manier waarop God de menselijke werkelijk raakt en openbreekt. Zowel dragende en overweldigende goedheid (Van Gogh, Helmantel), als ook gebrek en lijden (Sandoval) en het verlangen naar voltooiing en schoonheid zijn de werkelijkheden die een verwijzende en helende functie kunnen krijgen. De lezer wordt geholpen door het middendeel van het boek dat over 43 pagina's afbeeldingen bevat van de besproken kunstwerken. In het slotdeel van het boek komt S. tot een eigen visie. Hij sluit aan bij de gedachte van de *shekina*, de ruimte die omsloten wordt door de vleugels van de cherubim boven de ark (262). De tegenwoordigheid of liever de verschijning van God is een open mogelijkheid. God is daar aanwezig waar hij komt en

tegelijktijd vraagt dit erom dat de mens Hem in geloof tot aanwezigheid laat komen. Er moet sprake zijn van een onthulling, een doorbraak, of een verschijnen. Dit biedt goede argumenten voor zowel een presentatieve als een representatieve opvatting van religieuze kunst. Dit kan geïllustreerd worden aan de omgang met een icoon. In de oosterse theologie geldt een icoon als presentatief omdat het als het ware een extract is van het goddelijke, waarin het participeert. De mens heeft in de icoon de blik op Christus. In Christus ziet God echter ook naar de mens. De blikken kruisen elkaar (73, 255, 273). De omgang met iconen in westerse religiositeit berust meer op een representatieve opvatting. Het kunstvoorwerp stelt niet onmiddellijk present, maar biedt een hint. De beschouwer volgt de hint, en komt daarmee in een ruimte waarin het voorwerp waarheid van God kan ontsluiten. Kunst als religieus symbool is een dynamisch en tweezijdig gebeuren, waarin zender en ontvanger elkaar ontmoeten. Het is niet moeilijk hier op de achtergrond de correlatiegedachte van G.C. Berkouwer te ontwaren: geloof en openbaring zijn op elkaar betrokken en we zullen ze niet tegenover elkaar moeten isoleren. Het estheticisme waarin kunst alleen om zich zelfs wille bestaat is verlaten. Kunst als religieus symbool betreft en transformeert de beschouwer, onthult waarheid (Gadamer, 273). De notie van het sacramentele ligt dichtbij. Het boek van S. leent zich heel goed als materiaal voor ieder die ten behoeve van de eigen beroepspraktijk behoefte heeft aan het ontwikkelen van een eigen visie op de relatie van kunst en religie, waardoor men niet op de tast maar wat doet, maar op verantwoorde wijze gebruik kan maken van de mogelijkheden die kunst biedt.

Kees van der Kooi

Rienk Klooster, *De wereld van Zander. Herinneringen van de vrome landverhuizer Zander Jacobs Klooster (1820-1906) uit Donkerbroek. Een Stellingwerfs egodocument, getranscribeerd, ingeleid en van een uitgebreid notenapparaat voorzien*, Oldeberkoop: Stellingwarver Schrieversronte, 2019, 287 pp., € 17,50, ISBN 9789064661952

De auteur/redacteur kreeg enkele jaren geleden bij toeval een kopie in handen van een soort levensverslag van een emigrant, die oorspronkelijk uit dezelfde streek als hijzelf kwam en bovendien, zo bleek, ook nog familie van hem was. Het gaat om een handgeschreven tekst van enkele honderden pagina's, opgesteld in het begin van de 20ste eeuw in Amerika, door Zander Klooster, die toen ruim 80 jaar oud was. Dit document is om verschillende redenen van belang. Voor het publiek van dit tijdschrift is waarschijnlijk het interessantst, dat de auteur als jongvolwassene gekozen heeft voor de afgescheiden gemeente in zijn woonplaats. Al is zijn verslag van ca. 60 jaar later, het is toch een uniek getuigenis uit de begintijd van wat later de Gereformeerde Kerken in Nederland zouden worden, en dat uit de eerste hand. Wat het document alleen maar waardevoller maakt, is dat de auteur weinig onderwijs heeft gehad: spelling, taalgebruik en compositie zijn volstrekt naïef, en er lijkt geen ander doel nagestreefd, dan het vastleggen van herinneringen. Het is bijna 'oral history'. Waar de schrijver wel over lijkt te beschikken, zijn mensenkennis en een goed geheugen. Zo krijgen we een, volgens mij uniek, inkijkje in de zieleroerselen van een godsdienstig mens in de eerste helft van de 19de eeuw. Deze weet zich aangesproken door de calvinistische leer van de uitverkiezing en aangetrokken tot de gemeenschap van degenen die dat leerstuk op zichzelf durven betrekken. Het is boeiend te lezen hoe dit keer op keer, vaak in praktisch dezelfde bewoordingen, in deze memoires wordt beleiden. Dit vormde ontegenzeggelijk de basis van het zelfverstaan, niet alleen van één persoon, maar van een complete gemeenschap. K. duidt beknopt maar deskundig de historische wortels van deze vorm van vroomheid aan. Dat het daarbij in de 19de eeuw anders toeging dan in de tijd van de Nadere Reformatie behoeft geen betoog, evenmin als dat latere generaties hier op hun beurt ook weer anders mee omgingen. Het belangwekkende van dit document